

Szécsényi András

Magyar deportáltak útvonalai Bergen-Belsenbe (1944–1945) a tanúságtételek
tükrében¹

Dióhéjban a táborról

E tanulmány célja, hogy összefoglaló képet adjon a Bergen-Belsenbe Magyarország területéről elhurcolt magyar állampolgárok (jobbára zsidók) útvonalairól és létszámáról, illetve táborbeli elhelyezésükről a lágerbe érkezéssel bezárólag. Nem szólnak ugyanakkor a lágerélet megannyi aspektusáról, csak amennyiben témánk fő szemponjának megértéséhez nélkülözhetetlenül szükséges.

Bergen-Belsen az egyik legismertebb és legjelentősebb koncentrációs tábor volt az SS felügyelete alatti lágerrendszerben. Belsennek a holokausztban betöltött kiemelt jelentőségét az adja, hogy 1944 második felében kelet-európai megsemmisítő táborokat Németország a szovjet front fokozatos nyugatra szűkülésével felszámolta. Ezekből 1944 decemberétől, valamint a kelet-németországi koncentrációs táborok gyors és tömeges leszereléséből 1945 januárjától néhány, addig közepes méretű lágerbe vonták össze a még kihasználni kívánt rabszolga-munkaerőt. Az addig a német hivatalos szóhasználatban „cserezsidókként” (Austauschjuden) megnevezettek különleges lerakati helyének számító tartózkodási tábor, illetve a tőle elzártan fekvő hadifogoly-tábor funkciókkal bíró Bergen-Belsenbe csoportosították át számos láger kényszermunkásainak jelentős részét.² Az 1945 januárja és áprilisa között ily módon hatalmasra duzzasztott tábor komplexum méretein túl jelentőségét az is növelte, hogy ez volt az első nagy koncentrációs tábor, amelyet a nyugati szövetségesek szabadítottak fel (1945. április 13-15.).³

¹ A kutatást és a tanulmány elkészítését az European Holocaust Research Infrastructure (EHRI) és az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatta.

² A leszerelés és a rabok elhurcolása többnyire gyalogosan, „halálmenetekben történt”. Erről lásd: *Daniel Blatman: The Death Marches. The Final Phase of Nazi Genocide.* Cambridge 2011. és *Stefan Hördler: Ordnung und Inferno. Das KZ-System im letzten Kriegsjahr.* Göttingen 2013.; *Daniel Blatman: Rückzug, Evakuierung und Todesmärsche 1944–1945.* In: *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager.* Band I. Hrsg. Wolfgang Benz – Barbara Distel. München 2005. 296–312.

³ A tábort valójában – a többi koncentrációs tábortól merőben eltérően – nem felszabadították, hanem azt 1945. április 12-én egy brit-német megállapodás keretében, április 13–15. között a Wehrmacht hivatalosan átadta a 63. brit tankelhárító ezred parancsnokságának. Minderről összefoglalóan: *Joanne Reilly: Belsen. The Liberation of a Concentration Camp.* London 1998.; *Hagit Lavsky: New Beginnings: Holocaust Survivors in Bergen-Belsen and the British Zone in Germany, 1945–1950.* Detroit 2002.; *Remembering Belsen: Eyewitnesses record the Liberation.* Eds.: Ben Flanagan and Donald Bloxham. London–Portland 2005.; *Belsen 1945: New Historical Perspectives.* Eds. *Suzanne Bardgett – David Cesarani.* London 2006.; *Ben Shephard: The Long Road Home: The Aftermath of the Second World War.* London 2010.; *Mark Celinsack: Distance from the Belsen Heap. Allied Forces and the Liberation of a Nazi Concentration Camp.* Toronto–Buffalo–London 2015. Érdemes megjegyezni, hogy a felszabadítás utáni 3 hét során is további 13 000 túlélő halt meg a hatalmas tifuszjárvány és egyéb

A brit-kanadai erők médiatudósításai nyomán, valamint az itt készült rádió- és filmfelvételek⁴ miatt csakhamar a legismertebb tábor lett (sokáig homályban hagyva a szovjetek által felszabadított Auschwitzot is). Az itt heverő hullák ezreinek és borzalmas állapotban agonizáló, mintegy 55 000 túlélő fogoly látványa sokáig meghatározta a holokausztról alkotott közgondolkodást, sőt, a nyugati közvélemény Németország-képének formálására is évtizedeken keresztül döntő hatással volt.⁵ Miközben Belsen archetípusává vált a náci terrornak, a nyugati (elsősorban brit) közvélemény egyre inkább elszakadt annak zsidó zsidó identitásától⁶ és általános szenvedéstörténeté avanszált.⁷

A tábor felépítése

Bergen-Belsen Észak-Németországban, a mai Alsó-Szászország területén, a Germán-alföld részét képező lüneburgi síkságon helyezkedett el. A Wehrmacht irányítása alatt 1935–1937-ben egy laktanyakomplexum és egy hozzá tartozó páncélos-gyakorlótér (Truppenübungsplatz Bergen) épült ki. A katonai komplexum a Bergenhez tartozó Belsen falu határában volt, a térséget ezért összevontan Bergen-Belsennek nevezték el. A második világháború keleti frontjának megnyitásától fogva, 1941 szeptemberétől a kaszárnyaváros mellett hadifogolytábor létesült: 1941 novemberéig 21 ezer szovjet katona került ide német, holland, francia és más hadifoglyok mellett. A hadifoglyok kényszermunkát végeztek a környékbeli német állami- és magánüzemekben, gyárakban. Bergen-Belsen (vagy ahogyan a felszabadítás után, az angolszász tudósítások nyomán elterjedt: Belsen) történetében az 1943-as év hozott döntő fordulópontot. Heinrich Himmler, az SS birodalmi vezetője az év szeptemberében speciális, átmeneti tábor létesítését rendelte el, amely olyan fontos külföldi kapcsolatokkal, kettős állampolgársággal rendelkező zsidók tartózkodási helyeként szolgált, akiket a tervek szerint a

fertőzések, valamint a korábbi rablétük során szerzett fizikai gyötrelmekbe. A tábor áldozatainak összlétszámát a mértéktartó kutatás 37 000 főben állapítja meg. A láger mellett működő páncélos kiképzőtáborban ekkor már, (1944 decembere óta) több magyar katonai egység is állomásozott. Ezek egyike, a jászberényi I. újonckiképző ezred katonái látták el az átadás körüli időszakban – előtt német, majd brit uralom alatt – a koncentrációs tábor őrségét is. (Ezzel kapcsolatban lásd Szécsényi András készülő tanulmányát a Múltunk folyóiratban)

⁴ A film- és képfelvételekről általában. Suzanne *Bardgett*: Belsen and the BBC. What wireless listeners learned. *History Today* 56. (2006) 8, 30–37.; Toby *Haggith*: Filming the Liberation of Bergen-Belsen and its Impact on the understanding of the Holocaust. *Holocaust Studies* 12. (2006) 1-2. 89–122.; *Judith Petersen*: Belsen and a British Broadcasting icon. *Holocaust Studies*, 13. (2015) 1. 19–43.

⁵ *Rainer Schulze*: Immediate Images. *British Narratives of the Liberation of Bergen-Belsen*. In: *Bergen-Belsen. Neue Forschungen*. Hrsg. Habbo Knoch – Thomas Rahe. Göttingen 2014. 277–289.

⁶ Lásd részletesebben. *Tony Kushner*: From „This Belsen Business” to „Shoah Business”. *History, Memory and Heritage*, 1945–2005. In: *Belsen*, 1945. Eds. Suzanne Bardgett – David Cesarani i. m. 129.

⁷ A brit narratívájában a tábor felszabadítása a nácik elleni dicsőséges brit győzelemmé transzformálódott a későbbi időkben, nem pedig a zsidó szenvedéstörténet részeként. Más megfogalmazásban: Belsen története a túlélőkről és halottakról a barbarizmust legyőző brit felszabadítók hősiességére terelődött. Tágabb értelemben ezzel is igazolták a nácik elleni háború jogosságát. Lásd: *R. Schulze*: Immediate Images i. m. 287.

szövetségesek által internált német állampolgárokat kívánták kicserélni. Ez a terv illeszkedett a nácik második világháborús elképzeléseibe, amely néhány valóban sikeres, egyszersmind titkos csereakcióban kulminálódott.⁸

Himmler parancsára ezért a korábbi hadifogolytábor déli részét a Wehrmacht átadta az SS számára⁹, ahol 1943 nyarán koncentrációs tábor létesült, amely két részből állt: cserefoglyok kényszerlakhelyéül szolgáló átmeneti/tartózkodási táborból (Aufenthaltslager), illetve fogolytáborból (Häftlingslager).¹⁰ Előbbi táborrész megjelölésére csakhamar a különleges tábor (Sonderlager) megjelölést alkalmazták a hivatalos iratokban és a táborbeli közbeszédben egyaránt. (A későbbi tartózkodási táborba egyébként már annak létesítése előtt, 1943 áprilisától hurcoltak zsidókat, összesen 600 főt). Júniustól pedig megindult a potenciális „cserezsidók” tömege táborba deportálása: szeptembertől görög, lengyel és holland, francia, orosz, sőt észak-afrikai üldözötteket hoztak ide a náci fennhatóság megannyi szegletéből. A kiválasztásuk oka egyrészt esetleges prominens voltukban rejlett, másrészt azok kerülhettek ide, kiknek semleges államoktól, vagy Nagy-Britanniától kapott állampolgársággal rendelkeztek. Az új koncentrációs tábor területének jelentős részét az SS lak- és rekreációs egységei, valamint a közvetlenül ezek mellett felállított krematórium tette ki. Az ún. cseretábor területe nem több, mint a lágér egyharmadát uralta csupán, az említettektől keletre fekvő részen. Az eredeti intencióitól eltérően utóbbi táborrész azonban nemcsak cserezsidók kényszerlakhelyéül szolgált, hanem a többi nemzetiszocialista koncentrációs táborban alkalmazott módon keleti (főként lengyel) zsidó kényszermunkásokat is hurcoltak ide. A tartózkodási táborrészbe decemberig összesen 16 400 személyt – mint látni fogjuk, közte magyarországi zsidókat – hoztak. A tábor irányító SS e funkció- és létszámbővülésből akadó szervezései és felügyeleti gondjait 1944 nyarán csak a koncentrációs tábor egy ismételt átszervezésével látta megoldhatónak, amely még jobban, szinte hermetikusan elkülönítette a cseretábor különböző részeit. Létesült egy zsidó csillaggal megjelölt táborrész, amely a Sternlager nevet vette fel. Ide csoportosították a holland és görög zsidókat, akik szintén civil ruhában voltak, de sárga csillaggal. A semleges tábor (Neutralenlager) a semleges országokból származó állampolgárok

⁸ *Yehuda Bauer: Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945.* New Haven.; *Richard Breitman: Himmler and Bergen-Belsen.* In: *Belsen. History and Memory* Eds. Jo Reilly – David Cesarani – Tony Kushner – Colin Richmond. London – Portland 1997.74–79.

⁹ Az terület hadifoglyait ezzel egyidejűleg a hadifogolytábor korábbi északi részén lévő kórház területére zsúfolták össze. A változások szemléletes geográfiai bemutatását lásd: *The Topography of the Bergen-Belsen Camp in Six Maps.* Ed. Bergen Belsen Memorial, 2008. 6–11.

¹⁰ Teljese neve: Aufenthaltslager Bergen-Belsen der Waffen-SS

gyűjtőhelyévé vált, akik a németek által elfoglalt területekről származtak.¹¹ Mindez nagyjából egybe esett azzal az időszakkal, amikor az első magyarországi transzport a táborba érkezett.

Az utazás meghatározó élménye

A koncentrációs táborokba deportálás egyik alapvető élménye az utazáshoz kapcsolódik. Az utazás – hasonlóan a többnyire nőkre, asszonyokra háruló csomagolással – esetükben nem pusztán egy élethelyzetnek tekinthető, hanem egy olyan teherként jelentkezett, amely fizikai és pszichikai nyomokat is hagyott a deportáltakban. Cipekedni, úton lenni, csomagolni – örökös megpróbáltatást jelentett az összes útvonalat bejártak számára. A megpróbáltatás azonban mindig máshogy jelentkezett. A strasshofiak esetében a nőknek többnyire családtagjaikról is gondoskodniuk kellett, plusz terhet róva rájuk. Az 1945-ben, más koncentrációs táborokból ide kerültek számára a teljes bizonytalanság, más lágerekből való folyamatos ideiglenes tartózkodás, és az ezzel járó konstans ki- és összecsomagolásának terhe, egyszersmind az előre nem látható, de sokszor provizórikus léhelyzethez való alkalmazkodás okozott gondot. Huhák Heléna, aki a belseni magyar zsidók élettörténeteit vizsgálta, találóan összegezte az örökös úton levés élethelyzetét: „Azok esetében, akik több lágerekből költöztek „A deportálások története utazások, indulások és érkezések története. Egy-egy életút vizsgálatakor döbben rá a kutató, hány ki- és bevagyonozás, gyalogmenet szabdalta részekre azt a monoton, végtelennek tűnő létformát, amit az egyes táborokban a foglyokra kényszerítettek. A gettóból való elhurcolás és a hazatérés között négy-öt vagy még ennél is több koncentrációs, elosztó-, gyűjtő-, munkatábor helye is felkerülhetett az egyén által bejárt útvonal térképére. A táborba való érkezés – akár napra, napszakra pontos vagy körülbelüli, hónaphoz, évszakhoz köthető – időpontja Bergen esetében hatványozottan meghatározó. A ki, mikor és melyik táborrészbe érkezett és ott meddig maradt kérdésekre adható válaszok, mind-mind olyan változók, amelyek összevetése egy bonyolult mátrixot rajzol ki.”¹² Mindez különféle tapasztalatokat jelentett az egyes transzportok esetében, ez pedig sok esetben eltérő válaszokat, amelyek vizsgálata azonban már nem tárgya jelen tanulmánynak. A következőkben arra szorítkozunk, hogy kronologikus sorrendben bemutassuk azokat a deportálási útvonalakat, csoportokat és ehhez kapcsolódó élethelyzeteket. Az összes transzport túlélői tanúságtételeiben, narratív forrásaiban rendre találkozunk azzal, hogyan viszonyultak a vasúti rámpa, illetve táborba érkezés közötti gyalogút hosszúságára.

¹¹ Az SS táborrendszerében merőben egyedi, különleges státuszú („Sonderfunktion”) tábor funkcióváltásainak leírása: *Thomas Rahe: Das Konzentrationslager Bergen-Belsen*. In: *Der Ort des Terrors* I. i. m. 187–217.

¹² *Huhák Heléna: Bergen-Belsen a deportált magyar zsidók élettörténeteiben: A túlélők elbeszéléseinek helyközpontú vizsgálata*. In: *Randolph, L. Braham (szerk.) Tanulmányok a holokausztról IX.* Szerk. Randolph L. Braham. Bp. 2018. 250–251.

Legtöbb esetben a panasz hangjait olvashatjuk-hallhatjuk: a hozzávetőlegesen 4 kilométer hosszú távolság az elcsigázott, kimerült, hajszott emberek sokaságának borzalmas kínlódást okozott, minden bizonnyal ezért emlékeztek „órákig tartó gyalogútra”, vagy akár 12 kilométeres menetre stb.¹³ Másokban ellenben akár még pozitív kép is megőrződhetett. A tabi születésű, ekkor 20 éves Bárány Kató memoárja ennek érzékletes példáját nyújtja: „Bergen-Belsenbe szálltunk le, közel van a hannoveri kikötő, tehát a tenger moraja már odahallatszott, és egy csodálatos erdőn mentünk keresztül a lágertig, hihetetlen embernek éreztem magam egy ideig, egy fenyőerdőn mentünk keresztül. Az auschwitzi bűz után, az auschwitz szerencsétlen életünk után, valahogy úgy éreztem, hogy emberibb körülmények közé kerülünk.”¹⁴ A térérzékelés gyakorta egybekapcsolódott emlékeikkel. Sokan a lágert övező fenyőerdők vonzó látványát hozták összefüggésbe pozitív hangulatukkal, reményeikkel, illetve a környezetük az egyén számára kellemes vagy taszító volta befolyásolta az utazás megpróbáltatásaira, a tábori valóságra reflektáló érzéseiket, gondolataikat. Még az Auschwitzból januárban idehurcolt, számos betegséggel küszködő erdélyi származású Kertész Júlia leírásában is rácsodálkozott a „szép erdei útra” (és jobb kedvre derült), amelyen hármas sorokban a táborba vezényelték az SS tagjai.¹⁵ A 35 éves, sárvári születésű, a budapesti munkaszolgálatosként Belsenbe jutott Rosenthal József, hasonlóan nyilatkozott: „mondtuk is egymásnak, gyerekek milyen szép helyre hoztak bennünket,” s a környezet varázsa pozitív érzéssel töltötte el őket.¹⁶ A példákat hosszan lehetne tovább sorolni. Az érzések felidézésének eme metaforája¹⁷ nyilvánvalóan a fizikai, lelkiállapotukkal függött össze, illetve korábbi lágert-, és vonatút-tapasztalataikkal való önkéntelen összehasonlításból is adódhattak, amelyek között az 1945-ös csoportok drasztikusan nehezebb helyzetből indultak és többnyire sanyarúbb sorsuk jutott osztályrészül is.

Első csoport: a Kasztner-vonat utasai

Magyar állampolgárok már 1944 januárjától szerepelnek a tábori nyilvántartásban, ám őket nem Magyarországról, hanem a náci megszállás alatt álló más országok területéről hurcolták el. Közvetlenül Magyarországról a Budapestről érkezett, kivételes helyzetű Kasztner-csoport

¹³ Például: Hirsch Zoltán visszaemlékezése: Egy makói zsidófiú elhurcolásának története, Makó, 1990. április 20. Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény, 2011.836.1; Lányi Miklós: Deportálásom története dióhéjban. Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény, 2011.883.1; Interjú Lipkovich Tiborné sz. Dringler Edittel. Készítette: Kovács Tamás. Kaposvár, [dátum nélkül] Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény 2011.1020.1

¹⁴ Bárány Kató visszaemlékezése. [én. n.] Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény, 2011.1021.1

¹⁵ Júlia Kertész: Auschwitztól a Volkswagen művekig. Emlékeim a KZ fogságról és a kényszermunkáról. Holokauszt emlékközpont, Gyűjtemény, 2011.860.1

¹⁶ Interjú Regős (Rosenthal) Józseffel, Sydney, 2995. Készítette: Fischer Anita. USC Shoah. Code: 5854.

¹⁷ A kérdésre elsőként (táj és érzelmek kapcsolatára a tábor példáján) Huhák Heléna irányította a figyelmet. Ezúton köszönöm neki ezirányú észrevételeit. Lásd uő: Bergen-Belsen a deportált magyar zsidók élettörténeteiben. i. m. különösen: 263–265.

tagjaiként kerültek Belsenbe. A Kasztner-csoport története meglehetősen feltárt területe (talán egyetlen, lényegében teljes körűen ismert) területe a tábor történetének, hovatovább azt állíthatjuk, hogy az egyetlen olyan német koncentrációs táborba deportált magyar zsidó kontingens, amelyről eleddig nagyobb lélegzetű szintetizáló tanulmányok, összefoglaló munkák születtek.¹⁸ A Kasztner Rudolf (Rezső) vezette Budapesti Zsidó Segély- és Mentőbizottság (Vaadah) és Kurt Becher Waffen-SS Standartenführer szövevényes budapesti alkujának eredményeképpen Heinrich Himmler, az SS birodalmi vezetője beleegyezett, hogy fejenként 1000 dollár kifizetéséért cserében néhány száz üldözött zsidó állampolgár elhagyhassa Magyarországot, megmenekülve ezáltal a nyári deportálások következményeitől.¹⁹ A Kasztnerék által összeállított utaslistára prominens, jómódú polgárok és családtagjaik mellett szegénysorsú zsidó embereket is felvettek, így a kolozsvári gettóból 338 fő, jobbára cionista, lengyel, jugoszláv menekült, 40 magyar, 17 lengyel árva Jungreis Elza nevelőnővel, 30-nál több orvos került a csoportba. Thomas Rahe német történész újabb kutatásai szerint 1642 személy kiszállítását sikerült ily módon engedélyeztetni a németekkel, ám fontos megjegyezni, hogy a csoport létszámát változó módon 1683 és 1690 fő közöttre taksálja a szakirodalom, mivel hiánytalan transzportlista nem áll rendelkezésre.²⁰ (Rendelkezésre áll azonban a Svájci Zsidók Szövetségének a semleges államba érkezéskor készített listája, amely a vonaton utazók közül 1350 személy nevét és egyéb adatait tartalmazza).²¹ A „kivételezettek” a zuglói Columbus utcában, valamint az Aréna (ma: Dózsa György) úti és a kelenföldi Bocskay úti zsinagógákban létrehozott gyűjtőtáborokba kerültek.²² Szerelvényük 1944. június 30-án hagyta el a fővárost, amely Ferencáros, Rákosrendező, Kelenföld útvonalon Győr, Hegyeshalom felé,

¹⁸ Lásd elsősorban: *Anna Porter*: Kasztner's Train. The True Story of Rezső Kasztner: Unknown Hero of the Holocaust. Vancouver 2007. E könyv új összefüggésekre is rávilágító kritikája: *Kádár, Gábor – Vági, Zoltán*: Kasztner's Train. East European Jewish Affairs, London, 39. (2009)/2. 310–314. és *Ladislaus Löb*: Megvásárolt életek. Kasztner Rezső vakmerő mentőakciója. Bp. 2009.

¹⁹ A Vaadah 1944 nyári hosszú tárgyalássorozatról az SS prominenseivel, Eichmannal és Becherrel: The Kasztner Report. The Report of the Jewish Rescue Committee, 1942–1945 by Rezső Kasztner. Eds. László Karsai – Judit Molnár. Jerusalem 2013. Különösen: 17–49. Kasztner szerepe egyébként sokkal jelentősebb és időben kiterjedtebb Bergen-Belsen történetében, mint ahogyan az a magyar történetírásban szerepel. Ehhez adalékul szolgál, hogy még 1945. április 6-án, mintegy egy héttel a felszabadítás előtt is Becher társaságában Josef Kramer táborparancsnokkal Himmler nevében tárgyalt a táborban annak evakuálásáról, és majdani feladásáról. *Breitman, R.*: Himmler and Bergen-Belsen i. m. 80.

²⁰ *Thomas Rahe*: Die »Kasztner-Gruppe« im Konzentrationslager Bergen-Belsen. Soziale Struktur, Lebensbedingungen und Verhaltensformen. In: Bergen-Belsen–Neue Forschungen i. m. 57.

²¹ List of internees released from Bergen-Belsen arrived to Switzerland. ITS Archives (Bad Arolsen). 1. 1. 3. 1. List Material Bergen-Belsen. Folder: 0004. Reference Code: 8007100. (Ezúton köszönöm Christine Schmidt igazgatóhelyettesnek, hogy a londoni The Wiener Library archívumában hozzáférhető listákba a Bad Arolsen-i International Tracín Service (ITS) Archives-szal fennálló keretszerződése következtében 2017-ben betekintést nyerhettem).

²² A vonatszerelvény, különösen a budapesti tárgyalások, az utasok várakozása és gyűjtőtábor történetéről elsősorban: *Szita Szabolcs*: Aki egy embert megment - a világot menti meg (Mentőbizottság, Kasztner Rezső, SS-embervásár 1944-1945). Bp. 2005. 46–78.

több napos magyarországi tétlenkedés után hagyták el az országot. Az utazók között voltak cionisták, akik tudatában voltak az auschwitzi jegyzőkönyveknek, és módjuk nyílt informálni erről hitsorsorsosaikat. A 23 éves Gábor Blanka még aki az útba eső linzi fürdőt gázkamrának gondolta és gyanakodva ment tisztálkodni;²³ az utasok azonban többnyire azt hitték, hogy Spanyolországba²⁴ kerülnek, mert Kasztnerék megállapodás szerint másfél héten belül a semleges ibériai államba kellett volna érkezniük, hogy majd onnan a brit impérium alatt álló Palesztinába juthassanak. Nem így történt: szlovákiai területeken történt kitérőkkel, Linz-Passau-Nürnberg-Bebra-Celle útvonalon át²⁵ a vonatszerelvény 1944. július 9-én Bergen-Belsen rámpáján kötött ki²⁶ Témánk szempontjából fontos megállapítani, hogy az 1642 személy a cseretáborba került, tulajdonképpen érkezésükkel alakult meg annak magyarok lakta része, az Ungarnlager. A 10. és 11. kőbarakkokban elhelyezett családok²⁷ együtt maradhattak, saját ruháikat, sőt, összes, magukkal hozott holmijukat megtarthatták, kényszermunkát nem végeztek velük. A cserezsidókként szereplő csoport egy kisebb része, a budapesti Mentőbizottságnak az SS-szel való további alkudozása folyamodványaként engedélyt kapott a Belsenből a semleges Svájcba való távozásra. Himmler augusztus elején ugyanis 500 zsidó Svájcba engedésére adott felhatalmazást, amely keretet Hermann Krumej, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) zsidóügyi referense később közel kétszáz fővel mérsékelte.²⁸ Mindennek nyomán végül 318 személy kapott engedélyt a távozásra. Eichmann intenciói nyomán a utazók végleges listáját a csoport vezetője (Judenälteste), Fischer József állította össze.²⁹ A csoport engedélyt kapott a német Külügyminisztériumtól is³⁰ hogy Svájcba távozhasson, amely augusztus 21-én megtörtént. Ottmaradt társaik, a csoport nagyobbik fele, 1944. december 4-én követték őket. A Kasztner-csoport így kétszeresen is kivételezett

²³ Lásd pl. Gábor-Donáth Blanka visszaemlékezését. Gedenkstätte Bergen-Belsen, Archiv (GBBA), BT 882, AZB G1 ugyanerről emlékezik meg Stern Rózsi, Stern Samunak, a budapesti Zsidó Tanács elnökének a lánya is, aki feltehetően már tájékoztatva volt Auschwitz mibenlétéről: Budapesttól Bergen-Belsenig, egy füzet 1944-ből. Ungváry Krisztián előszavával. Szerk. *Zágoni Zoltán*. Bp. 2012. 96.

²⁴ Nem sokkal korábban felmerült Portugália is, mint lehetséges úti cél.

²⁵ Az útvonalról és annak térképen történő ábrázolásához lásd: Bergen-Belsen: Kriegsgefangenenlager 1940-1945, Konzentrationslager 1943-1945, Displaced Persons Camp 1945-1950. Katalog der Dauerausstellung. Hrsg. Stiftung niedersächsische Gedenkstätten. Göttingen 2009. 179.

²⁶ *Szita Szabolcs*: Aki egy világot megment i. m. 75. Továbbá lásd: *Rahe, T*: Die »Kasztner-Gruppe« i. m. 51-91.

²⁷ *Stephanie Billib*: »Infolge eines glücklichen Zufalls ...« Das Ungarnlager in Bergen-Belsen von Dezember 1944 bis April 1945. In: Bergen-Belsen. Neue Forschungen i. m. 96.

²⁸ *Rahe, T*: Die »Kasztner-Gruppe« i. m. 89.

²⁹ Az ekkor távozók között volt Szilágyi Ernő, a Vaadah tagja, akinek feljegyzései Kasztner jelentései mellett fontos források a szerelvény történetjének. *Szilágyi Ernő*: Ismeretlen memoár a magyar vészidőszakról. A szöveget gondozta, a lábjegyzeteket, és a kísérőtanulmányokat írta Novák Attila. Bp. 2005.

³⁰ A Külügyminisztérium engedélye: Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Berlin R 100894.

helyzetbe jutottak, hiszen nem érték meg a láger történetének legtragikusabb periódusát, 1945 tavaszát, mivel első magyar lakói ekkor már semleges területen tartózkodtak.

A Kasztner-vonattal érkezők zöme úgy sejtette, a „világ legrosszabb helyén” vannak, aztán a táborban látottak alapján és az innen-onnan hallott hírek birtokában csak később realizálták, mégis milyen kivételezett helyzetben kerültek. Aki úgy élte át a cseretáborban töltött hónapokat, hogy nem volt tisztában azzal, hogy a keleti megsemmisítő táborokban mi folyik, nem volt tudomása hozzátartozóik, barátaik, hitsorsosaik esetleges auschwitz-i pusztulásáról, ők a kirekesztéstől terhes Magyarországon, mégis meglévő polgári otthonukhoz viszonyítva tragédiának élték meg ekkori léhelyzetüket. Az a kevés, főként a velük utazó cionisták által informált személy, mint a már említett Gádor Blanka ellenben egészen máshogyan látta utólag saját helyzetüket, sőt, nem is tekintette csoportjukat valódi deportáltaknak sem: „Marhavagonokban utaztunk, de nem úgy, mint a deportáltak, akiknek szörnyű útjáról eleget tudunk. Maga az öthónapos táborélet sem hasonlítható össze a haláltáborokkal, mivel a mi németországi kényszer tartózkodásunk egy üzleti huzavona jegyében telt el és végig úgynevezett Sonderlager maradt.”³¹

A Kasztner-csoport számára a cseretáboron belül (a Neutralenlager és a Sternalger mellett) számukra is külön táborrészt alakított ki a táborparancsnok, Adolf Haas SS-Obersturmbannführer. Lakhelyüket magyar tábornak (Ungarnlager) keresztelte el. Fontos leszögezni, hogy nem a Vaadah csoportja volt az egyetlen transzport, amelyet a németek kicseréltek: már 1944 júniusában és júliusában két irányból összesen 292 belseni fogoly került Palesztinába, illetve brit fennhatóság alá; 1945 januárjában pedig 301 foglyot szállítottak el a cseretáborból, közülük 136 fogoly ténylegesen Svájcba került, a többiek nem jutottak ki Németországból, viszont Belsennél jobb körülmények közé kerültek.³² Mégis elmondható, hogy a magyar vézskorszak perspektívájából ez volt az egyetlen, amely sikeres mentőakció keretében megmenekült a pusztulás elől, megannyi életet (közte ismert értelmiségieket, tudósokat és művészeket) menekítve meg.

Alföldi zsidók strasshofi deportáltjai

Alighogy kiürült az Ungarnlager, újabb magyar transzportokkal pótolták azt. Az első transzport kalandos utat járt be. Utasai alföldi zsidók voltak, akiket 1944 júniusában – a nyári, vidéki

³¹ Gádor-Donáth Blanka visszaemlékezését. GBBA BT 882, AZB G1

³² Der Ort des Terrors. I. i. m. 195. Az egyik ilyen csereakció – a 222 holland zsidót szállító kontingens, amely Palesztinába jutott 1944 júliusában – története részletesen feldolgozott. *Naftali Oppenheim: The Chosen People. The Story of the 222 Transport from Bergen-Belsen to Palestine.* London 1996.

deportálások idején – Himmler parancsa értelmében, kivételként nem Auschwitz-Birkenauba irányítottak, hanem a mai Ausztria (akkor Németország) területére, a Bécs észak-keleti szomszédságában elhelyezkedő Straßhof an der Nordbahn (közkeletűen: Strasshof) „átmenőtáborba” (Durchgangslager), illetőleg annak pályaudvarára. A Kasztner-féle „mintavonat” (Musterzug) példájára e kontingens valójában három alföldi város és környékének zsidóságából rekrutálódott: a Debrecenből, Szegedről és Szolnokról. A Strasshofba irányított három szerelvényben összesen 15 011 fő utazott: Debrecenből 6641, Szegedről 5239, Szolnokról 2567 magyar zsidó állampolgár, akikhez 564 bajai zsidót is hozzácsaptak. A Bécs melletti elosztópályaudvar zűrzavara után ausztriai kényszermunkára kerültek, ahol viszont – ez a kérdés kielégítően feltárt³³ – viszonylag tűrhető feltételek közé kerültek: a családok együtt maradhattak, és kiutalták őket bécsi, illetőleg Bécs környéki mezőgazdasági üzemekbe, gyárakba, gazdaságokhoz kényszermunkásnak. Itt vészték át a nyári és őszi hónapokat. A munkaképes férfiak és nők eme családi munkatáborokban gyermekeikkel, idős szüleikkel, rokonaikkal is együtt maradhattak, és mivel munkaerőként használták őket, ezért élelmezésük többnyire kielégítő volt.

1944 december elején az SS vezetése úgy döntött, hogy e szerteszórt kis táborok egy részéből (főleg a Bécsiekből) összesednek egy marhavagon-szerelvényre jutó csoportot, és továbbítják Belsenbe. Az alföldi zsidók egy részét ezért ismét a strasshofi átmenőtáborba zsúfolták össze, vagonba rakták és a szerelvényt az SS észak felé indította. A 2178 főre³⁴ rúgó csoport végül 1944. december 7-én érkezett Belsenbe.³⁵ A deportáltak a frissiben távozott Kasztner-csoport helyére kerültek, az Ungarnlagerbe. Először a már említett kőbarakkokba, azonban 2-3 napon belül a cseretábor fabarakkjaiba helyezték el egy részüket.³⁶

E csoport tagjai számos rajzot, naplót, orális vagy írott visszaemlékezést hagytak az utókorra, amelyek gazdagon tájékoztatnak utazásuk megannyi aspektusáról. Az alföldi városokból a Bécs melletti Strasshofig tartó útbeszámolók rendszerint tragikus képet festenek. A túlélői leírásokban a nyári meleg, a túlszűfoeltság, az ismeretlentől való félelem, valamint a gyötrő szomjúság és éhség érzete egyszerre jelentkezik. Hasonlóan megrázó képet festenek az újabb

³³ Összefoglalóan lásd: *Szita Szabolcs*: Magyarok az SS lágerbirodalmában. Bp. 2005.; *Kinga Frojimovics – Éva Kovács*: Jews in a Judenrein City: Hungarian Jewish Slave Laborers in Vienna (1944–1945). *Hungarian Historical Review* 4. (2015) 3. 705–736. és *Eleonore Lappin-Eppel*: Ungarisch-Jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen in Österreich 1944/45. *Arbeitsinsatz-Todesmärsche-Folgen*, Wien 2010.

³⁴ Namentliches Verzeichnis von ungarischen Häftlingen (Männer, Frauen und Kinder) die im Juni 1944 nach Strasshof deportiert und von dort am 29. 11./7. 12. 1944 zum KL-Bergen-Belsen überstellt wurden. ITS Archives (Bad Arolsen), 1. 1. 3. 1. List Material Bergen-Belsen. Folder: 0034. Reference Code: 2055000.

³⁵ A magyar túlélői ego-dokumentumok egy része december 6-ai érkezést említ; a tévedés a zaklatott vonatút által okozott kábultság miatt lehetett.

³⁶ *Billib, S.*: »Infolge eines glücklichen Zufalls ...« i. m. 96–97.

csomagolással járó ismételt deportálásuk: a káoszt és bizonytalanságot bennük az is növelte, hogy a csoport november végi újra-összegegyítése és Strasshofon keresztül Belsenbe tovább deportálása meglehetősen hirtelen, minden előzmény nélkül történt. Mindössze egy nap alatt lebonyolították.³⁷ A csoport egyik utasa, Balázs Mária Szolnokról érkezett Strasshofba. Szemléletes memoárban számolt be az átmenőtáborból Belsenbe tartó útról és az ottani állapotokról egyaránt. Balázs Mária emlékei szerint hétig tartott a vonatút, de nem volt akkora zsúfoltság, mint a Szolnokról Strasshofba tartó szerelvényen. Senki sem tudta, hova mennek és mi lesz velük. A táborban kijelölt barakkjaikban óriási tülekedés volt a jobb helyekért. Mivel nem voltak kész priccsek, felszólították a férfiakat, hogy menjenek be priccseket és emeletes ágyakat ácsolni. Ekkor már budapesti munkaszolgálatosok is voltak itt, és egy csoport pesti nő, bundákban ékszerekkel. Így is történt, megácsolták, és akinek volt férfi hozzátartozója, lefoglalták az ágyakat. Mire ő és vele utazó édesanyja odakerültek, nem volt már szabad ágy. Az anyja, némi magukkal hozott kenyér fejében megkért két muszost, hogy tákoljanak nekik is össze egy emeletes ágyat, amit meg is tettek. Ám a csakhamar kinevezett barakkparancsnok, egy szolnoki ügyvéd szemet vetett az ágyukra, ezért át kellett adniuk és rosszabb fekhelyeket kaptak.³⁸

A Kasztner-vonat utasaihoz hasonlóan a rendezett ausztriai körülményekhez, túrhető bánásmódhoz szokott alföldi zsidók döbbenet és hüledezve tapasztalták meg az itteni lágerviszonyokat, holott itt dolgozniuk nekik sem kellett. Kivételezett helyzetükkel többnyire nem voltak ők sem tisztában, hiszen csekély és szétszórt hírekkel rendelkeztek az SS-táborrendszerének valóságáról. Az első napokról szóló leírásokban ezért nem ritkán „pokolként” írják le a belseni viszonyokat, utalva a zsúfoltságra, a barakkbeli és higiéniai viszonyokra.³⁹ Ekkor még nem sejtették, hogy a január közepétől őket is sújtó, mindennaposá váló éhezés lesz az ő osztályrészük is, amely sokuk halálát okozza majd, és amely léthelyzetben az ausztriai munkatábori hónapok, az utazás és Belsenben töltött első, decemberi hetek is megszépülnek majd.⁴⁰

³⁷ Erről lásd például: Nemes Béláné visszaemlékezése. GBBA YA 72, BA 1055 (a forrás eredetije a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban található)

³⁸ Balázs Mária visszaemlékezése. United States Holocaust Memorial Museum (USHMM) Documents, 2001.142. RG-10.207. 51–52.

³⁹ Lásd pl. Kato Feuer (Bloch): Napló közel 50 év után. USHMM Documents 1994. A.0150. RG-02.209

⁴⁰ *Huhák Heléna*: Bergen-Belsen a deportált magyar zsidók élettörténeteiben i. m. 255–256.

Budapesti transzportok 1944 decemberében és az Ungarnlager

A harmadik Belsenbe érkezett magyarországi csoport Budapestről érkezett a táborba. A kontingens számbelileg kisebbik része a korábban már gyűjtőtáborként használt, budapesti Columbus utca 46. szám alatt létrehozott táborban, valamint a józsefvárosi Teleki tér 3,4 és 10. számú, korábban a nyilasok álltak kiürített épületebe összegyűjtött fővárosi zsidókból állt.⁴¹ Itt elválasztották a férfiakat a nőktől (egyesekeket itt tartózkodásuk alatt a nyilasok kivittek romeltakarításra vagy más helyre) és Németországig nem is láthatták egymást.⁴² Közöttük szép számmal akadtak munkaszolgálatosok, mint Bognár György is, akinek naplója az egyik legbecsesebb forrása az eseményeknek.⁴³ A szerelvényre az angyalfüldi Albrecht laktanyában (Lehel utca 35–37.) éppen Budapesten állomásozó munkaszolgálatos századok tagjai – ismeretlen, de nagy létszámban – is felkerültek. Bognár György naplója szerint vagononként 70 fő zsúfolódott össze, Amigó György 100 főt említ. Ezt a pontosan 2000 főre⁴⁴ rúgó csoportot nevezi a szakirodalom második Kasztner-csoportnak, hiszen rekrutációjának egy része ugyancsak a Zsidó Segély- és Mentőbizottság, valamint az SS közti háttéralku egyik melléktermékének tekinthető. A deportáltak – a korábbi magyar transzportokkal megegyező módon – kisebb csomagot, köztük élelmet, tisztálkodási szereket, gyógyszert és meleg ruhát is magukkal vihettek. Többségüknek fogalma sem volt, mi lesz velük, de a Józsefvárosi pályaudvarra kiterelt tömegben mégis volt, aki azt terjesztette: az általuk nem ismert Bergen-Belsenbe kerülnek és onnan Svájcba, mint a Kasztner-csoport.⁴⁵ A gyűjtőfogházaz zsidók és munkaszolgálatosok egyetlen, gigantikus méretű szerelvénye 1944 december 4-én este gördült ki a Józsefvárosi pályaudvarról. A Biatorbágy-Komárom útvonalon, a zurndorfi német-magyar határt követő átadásig a vagonírozó nyilaskeresztesek és csendőrök kísérték őket. Útközben a vonat több helyen megállt; Ácson a helyi parasztok – Bognár szerint – 20 pengőt kértek (más túlélők szerint nem kértek pénzt), hogy egy vödör vizet átadhassanak a félig kinyitott vagonajtókon. Németországban viszont már az SS felügyelte őket. A szerelvény további állomásai: Bruck, Bécs, St. Pölten, Amstetten, Linz, Passau, Regensburg, Bebra, Göttingen, Halle, Hannover voltak. A csoport 1944. december 12-én (vagy 14-én) hajnalban érkezett meg

⁴¹ *Szita Szabolcs*: Aki egy világot megment i. m. 136–137.

⁴² Interjú Amigó György (1928-) túlélővel. Készítette: Huhák Heléna és Szécsényi András. Székesfehérvár, 2016. február 8. (a szerző birtokában).

⁴³ Bognár György naplója. Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény. 2011. 15. 1–2. A vizsgált események egyes részletei megjelentek: Emlékezések a koncentrációs táborok felszabadulásának ötvenedik évfordulójára. Szerk. Bakó Ágnes – Szabó Éva – Verő Gábor. Bp. 1995. 431–437.

⁴⁴ Namentliches Verzeichnis von ungarischen Häftlingen (Männer, Frauen und Kinder) die aus Budapest Anfang Dezember 1944 zum KL-Bergen-Belsen überstellt wurden. ITS Archives (Bad Arolsen), 1. 1. 3. 1. List Material Bergen-Belsen. Folder: 0034. Reference Code: 2055000. Egy részét közli: Katalog der Dauerausstellung i. m. 289.

⁴⁵ *Kőműves Imre*: Az ember fiai. Bp. 1967. 37.

a belseni rámpára. Néhány kilométeres, az elgyötört, sokszor idős foglyok számára örökkévalóságnak ható gyaloglást követően a táboron belül az SS elhelyezte őket is az Ungarnlagerbe.

A megérkezésükkor a strasshofiak azonnal átkiabáltak hozzájuk, hozzátartozókat keresve, netán információ szerzés céljából. Volt, akinek ilyen módon sikerült is kapcsolatba lépnie ismerősével.⁴⁶ Ez a kontingens az Ungarnlager 13-15. számú fabarakkjaiban nyert elhelyezést. (A 12-es barakk a két kőbarakk [10-11.] mögött állt és nem volt és nem volt egészében kihasználva.)⁴⁷ A csoport érkezéséről és első napjairól Abádi Ervin szemléletes rajzai is tanúskodnak, lefestve azt a komor és zavart hangulatot, amelybe a Budapestről érkezők kerültek.⁴⁸

Az Ungarnlagerről sem a magyar, sem a nemzetközi szakirodalomban évtizedeken keresztül nem írtak.⁴⁹ Dénes György, aki maga is annak egykori lakójaként a 2000-es évek elején elsőként kezdett el foglalkozni a táborrész történetjével, maga sem tudta, hogy így hívták a táborrészt, ahova 1944 decemberében került.⁵⁰ Az Ungarnlager történetének és viszonyainak feltárása ugyan ma már elkezdődött,⁵¹ most csupán csak a legfontosabb tényezők bemutatására szorítkozunk. Ezek közé sorolható például, hogy a tábori „civilellátmányból” cigaretta-utalványozásban részesülhettek. Csomagjaikat is megtarthatták, saját tartalékokkal rendelkeztek, amelyekkel lehetőségük volt „csencselni” is. Még olyan „luxus” tevékenységi formákra is lehetőségük adódott, mint az énekcsoportok alakítása, továbbá az írás és olvasás. Tehették, hiszen rengeteg szabad idejük volt az éhezés január közepe és április közepe során fennálló hónapjaiban.⁵² Ami az egész nemzetiszocialista táborrendszerben voltaképpen unikálissá tette az Ungarnlager lakóit, az, hogy – igaz, cenzúrázott, ám magyar nyelvű – levelet is küldhettek Magyarországra; ráadásul nem szűkszavú, postai lapokon, hanem szabad fogalmazással, hosszú terjedelemben. Az egész Ungarnlager átlagosnál jobb helyzetére utal az

⁴⁶ Interjú Gara (Pick) Verával (1933–). Készítette: Huhák Heléna és Szécsényi András. Winsen, 2016. május 2. (a szerző birtokában).

⁴⁷ *Billib, S.*: »Infolge eines glücklichen Zufalls ...« i. m. 97.

⁴⁸ A rajzok az USHMM tulajdonában vannak. Lásd pl. USHMM Photo Archives: 36678

⁴⁹ Annak ellenére, hogy rá vonatkozó forrásadottságok jók, és a halálozási listák is rendelkezésre állnak.

⁵⁰ *Dénes György*: Az Ungarnlager (Bergen-Belsen). In: *Weiczner Jenő*: „Ez most a sorosod, kiüldözött zsidó”. Napló, 1944–1945. Bp. [2014] 267–282. Az utóbbi években már néhány kiadott memoár is rendelkezésre áll. Lásd pl. *Jovan Rais*: Das Gelbe Stück Stoff. Erzählungen aus dem Land der Erinnerung. Berlin-Hörby, 2014. (A kötet első kiadása svéd nyelven jelent meg).

⁵¹ Az említettekén túl: *Huhák Heléna – Szécsényi András*: Táborok tükrében. A Székely-család levelei a munkaszolgálat és deportálás idejéből. Bp. 2014.; *Lágerutazás*. Holländer Margit feljegyzései a vészkorszakról és az újrakezdetéről (1945-1946). A bevezetőt és az utószót írta, a szöveget gondozta és a jegyzeteket összeállította Huhák Heléna – Szécsényi András. Bp. 2017. 35–71., 157–186.

⁵² A lágerkomplexum egészét sújtó élelmiszermegvonás a kutatások mai állása szerint az Ungarnlager lakói közül elsősorban a decemberben érkező budapesti férfiakat sújtotta, mert ők korábbi munkaszolgálatuk miatt eleve legyengült állapotban kerülhettek ide. *Billib, S.*: »Infolge eines glücklichen Zufalls ...« i. m. 106–107.

a tény is, hogy foglyaitól 6 egykorú napló maradt fent, míg Bergen-Belsen többi táborrészéből egyetlen-egy sem. A 47 éves budapesti illetőségű Trebitsch Béla, akik második Kasztner-csoport tagjaiként került ide is ilyen levelek tucatjaiban számolt be 1945 januárja és márciusa között Budapesten rekedt rokonainak körülményeiről, egyebek között arról, hogy „A tétlenség kétségbeejtő”, „lopjuk a napot.”⁵³ 1945. február 5-6-án a magyar tábor lakóinak el kellett hagyniuk addigi lakhelyüket és a Sternlager egy kiürített helyére vitték őket, mégpedig a 34-41. számú fabarakkokba. A 39-40-es barakkokban a strasshofi transzport családjai kerültek, a 38. és 41.-be pedig korábbi muszosok. A 37-esben csak a budapesti transzportból valók voltak.⁵⁴

A táborról szóló német szakirodalomban is teljességgel ismeretlen az a harmadik budapesti (karácsonyi) csoport, amely – jelenleg – kizárólag túlélői elbeszélésekből ismeretes. (A kontingens nem szerepel a Bergen-Belsen Emlékhely nyilvántartásában sem, amely 62 deportálószerelvényről ad kimutatást, és amely jegyzék az 1944-ben Bergen-Belsenbe került, közte a már említett magyar transzportokat, amelyek közül a december 14-én érkezett egyben az utolsó – női és munkaszolgálatos férfiakat tömörítő – csoportot is jelenti).⁵⁵ Tagjai mind a budapesti diplomáciai védettség alatt álló házakban, illetve gyárakban-üzemekben végrehajtott nyilaskeresztes razziák során a Józsefvárosi Teleki tér (feltehetően 5. szám alatti) gyűjtőfogházából (korábban kiürített lakóházból) rekrutálódtak.⁵⁶ Néhány áldozati csoporthoz kötődő narratív forrás, köztük témánk szempontjából az egyik legértékesebbnek tekinthető Sárdi Mária egykorú naplóbejegyzésein alapuló memoárja is megemlékezik erről. A 15 éves budapesti lány is a Teleki téri gyűjtőfogházba került édesanyjával és nagymamájával, továbbá más zsidó nőekkel, akikkel korábban egy gyárban együtt dolgozott. December 7-én e csoportot a Józsefvárosi pályaudvarra terelték őket, ahol már munkaszolgálatos férfiakat is összereltek a nyilasok. A csoport másik becses forrása Jenei Sándornéval készített interjú. Az ekkor 21 budapesti nő december 6-ai indulásra emlékezett, 70-80 fővel egy vagonban.⁵⁷ Még aznap útnak indították „Németországba dolgozni.” Három napig utaztak egy zárt marhavagonokból álló vonatszerelvényen, vagononként 50 fővel. Csupán annyit árultak el az őket a magyar határig kísérő nyilasok, valamint MÁV-alkalmazottak, majd a zurndorfi német-magyar átadástól fogva

⁵³ 1945. január 1-én kelt levél. USHMM Documents 214. 184.1 Trebitsch papers

⁵⁴ *Billib, S.*: »Infolge eines glücklichen Zufalls ...« i. m. 97.

⁵⁵ Katalog der Dauerausstellung i. m. 163.

⁵⁶ Érdeemes megjegyezni, hogy a Teleki tér volt korábban a budapesti zsidó ellenállás egyik központja, benne a későbbi belseni kiszállítások gyűjtőhelyeként is funkcionáló 4-es házszámmal. *Adler Tamás*: Józsefvárosi zsidó ellenállás. Kommentár, 14. (2019) 1. 27–39.

⁵⁷ Interjúk Jenei Sándornéval. Készítette: Huhák Heléna és Szécsényi András. Budapest, 2016 és 2017. (a szerző birtokában)

az SS-ek, hogy „északra” mennek. Kizárólag Bécsben kaptak enni fogvatartóiktól, a legtöbben magukkal hozott elemőzsiájukat fogyasztották el a túlélés érdekében). A németek az útközben szökéssel kísérletezi muszos útitársaikat agyonlőtték. A szerelvény roppant gyötrelmes, hosszú úton, minimális ellátás mellett, sok halottal soraikban december 24-én, karácsonykor érkezett a belseni rámpára. E transzportban nem voltak csecsemők, kisgyerekek, csak kamaszok, illetve felnőtt férfiak és nők. A táborba gyaloglás után fertőtlenítették őket, csíkos rabruhát kaptak: a fogolytábor lakói lettek. „Csak azt tudtuk: megérkeztünk a pokolba!” – emlékezett Sárdi Mária.⁵⁸ Jenei Sándorné ellenben azt is felidézte, hogy karácsony lévén különleges jutalomként az SS-től mindenki kapott az érkezéskor tejbegrízt. Létszámukról nincs adat, de az bizonyos, hogy nem az Ungarnlagerbe, hanem a fogolytáborba kerültek, azon belül is zömében a női táborba (Frauenlager). A Frauenlager a cseretábor 1944 nyarán kialakított viszonylag kicsi táborrésze volt. Augusztusban az itt felállított sátrakba került az a 4000 lengyel fogoly, akik a varsói felkelés leverésekor fogtak el, majd ez tovább bővült más csoportokkal. Többek között ide vitték az Auschwitz felszámolásával evakuált 8000 nőt.⁵⁹ A női tábor egyfajta átmenőtábor lett, amennyiben a foglyokat Belsenen kívül eső, hadiipari gyárakba osztották szét munkavégzés céljaira. Mindez azt is mutatja, hogy velük az SS vezetése már nem mint cserezsidókkal számolt. Sokkal inkább – a Birodalom több száz egyéb koncentrációs táborához hasonlóan – fizikumuk teljes kizsigelésére törekedett annak érdekében, hogy munkaerejüket minél hatékonyabban használhassák fel Németország katonai-gazdasági céljaira a vesztt háború utolsó szakaszában. A fent említett első két decemberi transzportban tehát összesen 4178 magyar állampolgár jutott a táborba. A harmadik, ún. „karácsonyi” transzportban lévők száma ugyanakkor fennmaradt források hiányában ismeretlen.⁶⁰

E csoportok érkezése már Josef Kramer SS-Hauptsturmführer táborparancsnoksága idejére esett. Az új parancsnok a strasshofi csoport érkezése előtt néhány nappal, december 2-án érkezett ide korábbi állomáshelyéről, az Auschwitz-Birkenauból (ahol Kramer táborparancsnokként szolgált). A brutális Kramer magával hozta auschwitzi emberei nagy részét (köztük kipróbált és kegyetlen kápókkal), lecserélve a korábbi – hozzájuk képest enyhének számító – addigi belseni őréget. A Kramer-féle táborvezetés a cseretáborban, így magyar táborban ugyancsak éreztette hatását. Sokkal inkább igaz volt ez persze a

⁵⁸ Sárdi Mária: *Kislány a pokolban*. Bp. [é. n.]. 64–77.

⁵⁹ E csoportban volt Anne és Margot Frank is. *Der Ort des Terrors I.* i. m. 202–203.

⁶⁰ Az információt köszönöm Stephanie Billib-nek, Bernd Horstmann-nak és Klaus Tätzler-nek, a Gedenkstätte Bergen-Belsen munkatásainak.

fogolytáborban (Häftlingslager) robotol nőkre és férfiakra – körükben a „karácsonyi” deportáltak budapesti női foglyaival.

Útvonalak az SS lágerrendszeréből Belsenbe

1944 december derekától a helyzet Belsenben egyre rosszabbá vált. Ennek két oka volt: Egyrészt a táborkomplexum megváltozott szerepkörét jelölhetjük meg a fordulat okaként. A keleti front megnyílásával és a szovjet katonai előre nyomulás következményeként a lengyel vidékeken elhelyezkedő-, illetve kelet-németországi koncentrációs táborokból 1944 decembere és 1945 áprilisa között összesen 40-50 000 fogoly érkezett a táborba. Ennek számottevő részét – a kutatások mai állása szerint – Auschwitz-Birkenau adta. Mint volt róla szó, Auschwitz tábor kiürítése során – vonattal (sokszor nyílt marhavagonokban), illetve gyalogosan, halálmenetekben január második fele és februárja során – ide hurcoltak 8000 nőt.⁶¹ Köztük több száz magyar lehetett. A foglyok a fogolytábor férfi- és női táborába kerültek, ami azt jelentette, hogy az összeomlás szélén tántorgó Németország katonai-gazdasági céljai érdekében fizikai munkaerejük végső kiszigerezését szánták osztályrészüknek. Nem lehet azonban megállapítani, hogy kik, mikor hova érkeztek pontosan, mert ekkor már, a kapkodás és a gyors létszámnövekedés miatt ekkor már nem regisztrálták a beérkező foglyokat a szokásos foglykartonokon. Ugyanakkor bizonyos esetekben készültek fogolylisták, amelyek összegyűjtése és elemzése a források töredékességében is pontosíthatja az 1945-ben érkezett csoportok létszámáról alkotott képet.⁶² Ezek hiányában jelenleg elsősorban fennmaradt ego-dokumentumokból tájékoztatnak bennünket, amelyek arról árulkodnak, hogy legalább háromtucat németországi koncentrációs táborból kerültek január 1. és április 9. között magyar foglyok Bergen-Belsenbe. A fogolytáborba kerültek zöme – csakúgy, mint a korábbi csoportokban a táborba hurcoltak - pokolként, szörnyű megpróbáltatások színhelyeként emlékezett vissza már az első napok élményeire. Ez a vélemény, mint utaltunk rá, az akkori táborbeli közállapotokkal korrelál. Ez a hely volt a poklok pokla! Az ördögök döbbenet figyelhették, hogy a németek többet tudnak náluk gonoszságból, ők csak tanoncok lehetnének

⁶¹ Lavsky, H.: New Beginnings i. m. 39. Solt László szerint korábban, október-novemberben érkeztek ide. Solt László: Bergen-Belsen rövid története (magyar szemmel) GBBA YA 63, BA 1002 (A forrás eredetijének lelőhelye: Magyar Nyelvtérületről Elszármazott Zsidóság Emlékúzeuma, Cfát, Izrael)

⁶² Ilyen listák az ITS Archives (Bad Arolsen) tábori állagaiban találhatóak.

mellettük!” – emlékezett február 26-i megérkezésére az Auschwitzba deportált, majd onnan Gubenbe tovább hurcolt, 15 észtendős Braun Ibolya.⁶³

Az ide kerültek – az Ungarnlagerrel szemben – nem tarthatták meg maradék személyes holmijaikat sem: fertőtlenítésen estek át, csíkos rabruhába kellett öltözniük és a hét hat napján a táboron kívüli gyárakban-üzemekben (altáborokban) kényszermunkán robotoltak.⁶⁴ A foglyok lesújtó véleményét ekkor még nem a fentiek, hanem elsősorban az elhelyezés tarthatatlan volta, a tapasztalt élelmezés siralmas élménye, továbbá a kitört tífuszjárványtól való rettegés motiválta, hiszen ekkor már az éhezés szélén állt az egész tábor. A táborba érkezéskor a német (és áprilistól magyar) őrség brutalitása, vagy kegyetlenkedése is számottevő első benyomásként jelentkezett. A fogolytáborba érkezettek számos esetben Auschwitzhoz hasonlították Belsent. Az 1945 februárjában érkezett Zinner Sándor szerint a láger „méltó párja auschwitznak [sic!].”⁶⁵ Beszámolnak arról is, hogy a már hetek óta a cseretáborban tartózkodókat mennyire megdöbbenette Auschwitzból jött, rabruhás, kopaszra hitsorsososaik látványa, ugyanakkor az a tény is, hogy fogoly-gyerekeket láttak a drótkerítések mögött. „Az úgynevezett lágerstrasszén mentünk végig. Az út mentén, a kerítés mögött kisgyerekek álltak. Megijedtem, hogy Pestről hozták ide a gyerekeket.” – olvasható a budapesti Pándi Tilda visszaemlékezésében, aki dachauból Landsbrg táborán keresztül két és fél nap hosszúságú „halálmenetben” érkezett vegyes nemzetiségű társaival Belsenbe, valamikor 1945 telén.⁶⁶ Mióta eljöttem hazulról, először láttam kisgyereket Egészen más vallomásokra bukkanunk azokból az ego-dokumentumokból, amelyek alkotói a Zeltagerben [a cseretábor egy később létesített része], vagy a cseretáborban nyertek elhelyezést. Adler Tiborné naplóbeszámolója szerint például számukra az ittlét Auschwitz után szanatóriumnak tűnt.⁶⁷ Annyi bizonyosnak látszik, hogy sok, eredetileg Auschwitzból induló transzport egy, vagy akár több áttétellel került Belsenbe. A legtöbb közbülső táborállomást – ugyancsak magyar túlélői források nyomán – a következő lágerek jelentették: Buchenwald, Mittelbau-Dora, Mauthausen, Flossenbürg és Gross-Rosen. Néhol napokat, néhol hosszú heteket töltöttek az Auschwitzból evakuált marhavagon-transzportok, illetve halálmentek, míg elérték végső állomásukat: Bergen-

⁶³ Benedek Mihályné Braun Ibolya (1930–2016): Töredékek egy életrajzból, 1930–1947. Köszönöm Kelbert Krisztinának, hogy a birtokában lévő kéziratot rendelkezésemre bocsájtotta.

⁶⁴ A Frauenlager-be került sokakkal együtt a budapesti Székely Magda (1921–1945) is, aki édesapjával, az Ungarnlegerben elhelyezett Székely Károllyal (1898–1965) a csodával határos módon sikerült levelezniük. Székely Magda levelei, amelyek a női táborban íródtak, becses és kivételes emlékei ennek a táborrésznek. Lásd: *Huhák Heléna – Szécsényi András: Táborok tükrében* i. m. és 652–656. *Huhák Heléna: Koncentrációs tábor mint tértapasztalat: Bergen-Belsen, 1944–1945. Századok*, 153. (2019) 4. 641–656.

⁶⁵ Zinner Sándor visszaemlékezése. Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény, 2011.169.1.78

⁶⁶ Hermann Mihályné sz. Pándi Tilda visszaemlékezése. Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény 2011.835.1

⁶⁷ Adler Tiborné naplója. GBBA BA 1001 YA63 (A forrás eredetijének lelőhelye: Magyar Nyelvtérületről Elszármazott Zsidóság Emlékuzeuma, Cfát, Izrael)

Belsent.⁶⁸ A buchenwaldi külső lágerkommandó (Aussenkommando) és a rehmsdorfi altábor szinte teljes egészében magyarországi deportáltakból tevődött össze, akiket – összesen 1054 férfit – 1945. február 26-án és 27-én Belsenbe deportáltak tovább.⁶⁹ Bruck Edit evakuált csoportját Dachauból irányították Belsenbe, de öt hétig is eltarott, mire Gross-Rosen egyik altáborában, Christianstadtban tett megállót beiktatva marhavagon-szerelvényük elérte úticélját.⁷⁰

A vallomásokból kiviláglik a korábbi magyar fogolycsoportokkal szembeni különbség saját belseni szerepfelfogásukat illetően is: a haláltábort, és egyéb lágereket megjárta magyar foglyok betegen, legyengülve, nem egy esetben fizikailag is megszegyenítve (a nők sterilizálva) és természetesen a decemberi transzportoktól éles ellentétben otthonról hozott holmik nélkül kerültek ide. Nemcsak az élelemre, meleg ruhák hiányára kell gondolni, de a deportálás során felértékelődő személyes tárgyak hiányán is, amelyek lényeges szerepet játszottak a folyók lelki higiéniájának fennmaradásában.⁷¹ Esetükben otthoni tárgyairól elvéve beszélhetünk, többnyire a korábbi koncentrációs tábori állomáshelyeiken készített apró dísz-, vagy használati tárgyak jelentettek kapcsolatot korábbi, polgári életükhöz. Az utazáskor velük lévő apró tárgyak ugyancsak az egészséges pszichikai állapotban való túlélés zálogaiként, vagy csupán a hazai, otthoni visszavágyott létük felidézését szolgáló (s a túlélést megkönnyítő) emlékeként értelmezhetőek, mint a környezetük által kiváltott pozitív hatások.⁷² A korábbi tábori tapasztalataik birtokában egészen máshogy, többnyire meglehetősen apatikusan tekintettek új állomáshelyükre, még a gyerekek is. Sőt, már az ide vezető vonatúton úrrá lett rajtuk a beletörődés. Mindezt jól illusztrálja a tizenöt éves, abaújszántói származású, Auschwitzból a szászországi Makkleeberg táborán át a lágerbe hurcolt Zahava Szász felidézett emlékezete: „Bergen-Belsen felé tartva a német őr megengedte, hogy a tehervagon nehéz ajtaját nyitva tartsuk, így a Lengyelországból Németországba tartó kétnapos úton nézhettük a tájat. Nappal a vonat mezőgazdasági vidéken haladt át, láttuk a teheneket és a földeken dolgozó munkásokat. Csak bámultunk és nem akartuk elhinni, hogy minden ment tovább a maga útján, hogy minden a megszokott rendben haladt, miközben mi Auschwitzban voltunk. Éjszaka a vonat falvakon és városokon haladt át, ahol égtek a házakban a villanyok. Arra gondoltunk, hogy ott a fényben az

⁶⁸ *Blatman, D:* The Death Marches i. m.; *Hördler, S.:* Ordnung und Inferno i. m.

⁶⁹ Transport lists: departures to KL Bergen-Belen—from 30.4.1943-10.3.1945. ITS Archives (Bad Arolsen), 1.1.5.1. List Material Buchenwald. Folder: 0163. Reference Code: 8015500.

⁷⁰ *Bruck Edit:* Ki téged így szeret. Bp. 1964. 30–43.

⁷¹ *Bozena Karwowska:* Women's Luxury Items at Concentration Camps. In: Women and the Holocaust: New Perspectives and Challenges. Eds. Andrea Pető – Louise Hecht – Karolina Krauska. Warszawa 2015. 64–76.

⁷² Ilyen tárgyak közül válogat a magyar táborélet emlékeiből: A Holokauszt Emlékközpont gyűjteményi katalógusa. Írta és szerkesztette: Huhák Heléna – Szécsényi András. Bp. 2015.

emberek szabadok, és megszokott életüket élik. Csak mi voltunk számkivetettek, csak a mi világunk pusztult el. Csak ekkor világosodott meg előttem teljes mértékben, hogy fogoly vagyok- addig valahogy ezt nem is fogtam fel. [...]. De bár foglyok voltunk, éjszaka szabadon csatangolhattak a gondolataink. Képzetelemben a vonat a csillagok által vezetett kocsivá változott, amely hazavitt engem a régi időkbe.”⁷³ A kárpátaljai, tizennyolc éves Schlezinger Mária vonata például 2 napot Buchenwaldban állomásozott, mielőtt Belenbe került volna.⁷⁴ Löwy Mária és csoportja Auschwitzból 1945 márciusában Flossenbürgbe került, innen három hetes vonatúton április 2-án a belseni 2. lágerbe.⁷⁵ A tizenöt éves Sassoon Ágnes Dachauból, majd a bajorországi Landsbergből került ide valamikor a tavasz során. A deportálás során összeszedett betegségek és gyógyszerhiány miatt hallucinált és nem is emlékezett, mikor, hova vitték, csupán arra, hogy Bergen-Belsenben, a revierben érzéstelítés nélkül próbálták kivizsgálni.⁷⁶ Nordhausen tábor április 4-ei evakuálása során ugyancsak ezeket kényszerítettek Belsenbe.⁷⁷ Köztük volt a huszonegy éves, beregszászi Lichtenstein Pál, akit családjával Auschwitzba hurcoltak, de három nap elteltével Buchenwaldba vitték tovább, később Dorába, majd Nordhausenbe. Innen került 1945. április 7-én Belsenbe, ahol a 2. számú konyhán dolgozott.⁷⁸ A tizenhét éves, dévaványai Láncz Magdolnát Auschwitz evakuálása során, január végén Gross-Rosen egyik altáborába, a szászországi Weisswasser lágerébe vitték, ott végzett elektronikai összeszerelő munkát egészen februárig, amikor a Hamburg melletti Hornebug lágerébe hurcolták. Itt hasonló üzembe került dolgozni, majd a sűrű bombázások miatt bezárt egység zsidó kényszermunkásaival április elején Bergen-Belsenbe vitték.⁷⁹ A sort hosszan lehetne folytatni...

A kutatás mindeddig megfeledezett azokról a terhes asszonyokról és kisgyermekes anyákról, akiket 1944 tavaszától folyamatosan hoztak más táborokból a lágerbe. 1945 legelejére kifejezetten Belsen lett a terhes nők gyűjtőállomása. A Sternlager-ben kaptak helyet, és úgy kezelték mint a többi, más táborokból halálmenetekben ekkoriban idekerült foglyokat, akik nem voltak képesek többé munkavégzésre. Feltételezésünk szerint közöttük is voltak (lehettek)

⁷³ *Zahava Szász Stessel: Hóvirágok. Magyar zsidó nők Markkleebergben, egy repülőgépgyárban.* Bp. 2015. 69.

⁷⁴ USHMM Documents. 2008. 275. 1. Schlezinger papers

⁷⁵ Löwy Mária visszaemlékezése. GBBA BA 1005 YA63

⁷⁶ *Agnes Sassoon: How my Spirit Survive. A young girl in the Holocaust.* Wallington 1985. 46–51.

⁷⁷ *Len Crome: Unbroken. Resistance and Survival in the Concentration Camps.* New York, 1988. 121.

⁷⁸ Paul Lichtenstein (Lichtenstein Pál) vallomása a brit katonai hatóságoknak. Belsen, 1945. június 4. GBBA WO 309/1697 (XC 1621)

⁷⁹ Láncz Magdolna visszaemlékezése. A memoár Várhegyi Gábor birtokában, akinek a betekintést ezúton is köszönöm!

eredetileg Magyarországról elhurcolt nők, a vizsgálatok mai állása alapján azonban ezt csupán felvetni lehet, semmint bizonyítani és számadatokkal vagy narratív forrásokkal alátámasztani.⁸⁰ Huhák Heléna már említett írásában a német lágerekből elhurcoltakra vonatkozóan a következő megállapításra jutott: „Az érkezés kezdeti pozitívuma nem jelentett többet, mint a menetelés, a zsúfolt vonatút végét, amit az egy helyben való megállapodás, a kényelmesebb, kevesebb energiát igénylő nyugalmi állapot és valamiféle ellátás reménye váltott fel a bizakodóbbak gondolataiban. Bergen-Belsenben azonban a menetelés fájdalmait a megállapodottság gyötrelmei váltották fel. A viszonyítási pontokat ez esetben nem Budapest, nem az otthon, hanem az előző táborok jelentették, az emberek a kisebb rosszban reménykedtek. A több hónapos deportáltságot maguk mögött tudók egyáltalán nem voltak »rutintalanok«, a koncentrációs lágerekben szerzett tapasztalatok már nem érték újdonságként őket, de úgy tűnik, hogy Bergen-Belsen ennek dacára is mély benyomást gyakorolt rájuk.”⁸¹

A számos időszakban és útvonalon Belsenbe zsúfolódott foglyok létszáma márciusban már elérte a 40-45 000 főt, amely szám a felszabadulás időszakára 60 000 főre duzzadt! Jóllehet óriási gyarapodásról beszélhetünk, ugyanakkor eközben a halálozási ráta is nagy volt: tízezrek haltak meg 1945 első hónapjaiban, csak márciusban egyedül 18 000 fő elhalálását (részbeni tudatos meggyilkolását) regisztrálta az SS. Áprilisig összesen 35 000 fő halt meg. Ezzel együtt is óriási volt a növekedés. Bergen-Belsen méretei azonban március végétől már végképp nem tették lehetővé a foglyok elhelyezését. Az egyébként is gyatra higiéniai viszonyokat a zsúfoltság és a csakhamar szanaszét heverő hullák tovább rontották: a táborban előző év nyara óta jelen lévő, de csak szórványosan jelentkező súlyos fertőző betegségek járvánnyá fokozódtak: januártól fokozatosan terebélyesedő tífuszjárvány kulminálódott, amely nagyban hozzájárult a legyengült, alultáplált emberek elhalálásához. Ezért Belsen 1945 tavaszára, korábbi funkcióit gyakorlatilag teljesen elveszítve januártól „új Auschwitz-cé”, tavaszra pedig valóságos „elhalálozási táborrá” vált.⁸² Az április közepi felszabadítás után ez a funkciója – mint utaltunk rá – megmaradt. Glyn-Hughes, a Brit Második Hadsereg Orvosi Szolgálatának helyettes vezetője (Deputy Director, Medical Services, Second Army) nem véletlenül nevezte még heteken keresztül „horror tábornak” Belsent.⁸³

⁸⁰ Helga Amesberger: *Reproduction under the Swastika. The Other Side of Nazi Glorification of Motherhood*. In: *Sexual Violence against Jewish Women During the Holocaust*. Eds. Sonja M. Hedgepeth – Rochelle G. Saidel. Waltham–Hanover–London 2010. 143–144.

⁸¹ *Huhák Heléna*: *Koncentrációs tábor mint tértapasztalat* i. m. 641–656.

⁸² A kifejezéseket David Cesaranitól kölcsönöztem. *David Cesarani: Final Solution. The Fate of the Jews 1933–1949*. London, 2016. 756–757.

⁸³ *Remembering Belsen: Eyewitnesses Record the Liberation*. Eds. Ben Flanagan and Donald Bloxham. London, Portland 2005. 18. A kifejezés aztán a médiatudósítások nyomán általánosan elterjedt.

Az Auschwitzon kívüli tavaszi transzportok történetéről egyelőre nincsenek pontos ismeretek. Annyi bizonyos, hogy ezek többsége már nem a foglyotáborba (női-, illetve férfitábor) jutott. Zömük azonban az 1945. április elején felállított 2. számú táborba (Lager II) került, ahol a foglyotábornál jobb körülmények uralkodtak.⁸⁴ Néha Németország egészen távoli, nem keletre fekvő táboraiból is érkezett egy-egy csoport. 1945. március 19-én Mauthausenben egy Belsenbe transzportot állítottak fel, melyben csak romák voltak. Soraikba került egy német cigány kisfiú, Franz Christian is, aki ekkor 5 éves volt, szülei pedig már nem éltek. A belseni 2- táborban csodával határos módon megélte a felszabadulást, az angolszász erők azonban nem tudták megállapítani, hogy honnan jött, ezért az ekkor készített igazolványába beírták, hogy nemzetisége: magyar. Ez nem volt különös, mer a cigány gyerekek esetében a szövetségesek szinte mindig románt vagy magyart adtak meg nemzetiségként, azt gondolván könnyelműen és előítéletesen, hogy minden cigány ügyis román vagy magyar.⁸⁵

Több tucat kisebb gyárként, hadiüzemként funkcionáló koncentrációs tábor Németország szerte, amelynek utasai 1945 márciusa és áprilisa során Belsenben kötöttek ki. E kis táborok deportált kényszermunkásai is többnyire korábban Auschwitzból indultak, ám utána hónapokig e táborokban vettek részt a sokszor földalatti fegyver- és repülőgépgyárak munkájában. Legtöbbjüknek azonban Magyarországról deportált utasa nagyon kevés volt. Az utolsó transzportok magyar illetőségű tagjai április első napjaiban érkezett a táborba.

E tanulmánynak nem tárgya azoknak a csoportoknak sorsa, akiket a foglyotáborból ideiglenesen külső helyszínekre, más táborokba vittek dolgozni 1945. február-március során. Különösképpen Cellébe, Braunschweigbe és más közeli városokba romeltakarításra igényelte ki a helyi városvezetés több alkalommal is néhány napra bergen-belseni foglyokat, közte magyar zsidókat.⁸⁶

Bergen-Belsen a magyar holokauszt relációjában számos vonatkozásban különlegesnek és kivételesnek számított.⁸⁷ Ezek egyike – tehát korántsem az egyetlen az ide hurcolt zsidóság tömegességében keresendő. A tábor helyén működő kutató- és kiállítóhely (Gedenkstätte Bergen-Belsen) nyilvántartásai szerint összesen 14272, 1944-1945 ben e tanulmányban

⁸⁴ A 2. számú táborról összefoglalóan: Thomas Rahe: Der Ort des Terrors I. i. m. 206.

⁸⁵ 70 Tage Gewalt, Mord, Befreiung. Das Kriegsende 1945 in Niedersachsen. Hrsg. Jens-Christian Wagner. Göttingen 2015. 54.

⁸⁶ Lásd pl. Eva Josefsson n. Bász (sz. Bász Éva, újpest, 1923) visszaemlékezését. USHMM Documents 1997. A. 0004.

⁸⁷ Erről összefoglalóan lásd: *Szécsényi András: Bergen-Belsen felszabadításának magyar vonatkozásai.* In: *Židovský kultúrny fenomén v stredoeurópskom kontexte III. Zsidó kultúra közép-európai kontextusban III.* Ed. Magdaléna Hráček. Nitra 2019. 181-202.

bemutatott útvonalakon Magyarországról elhurcolt személy fordult meg a táborban. Kádár Gábor és Vági Zoltán becslése szerint – amivel magunk is egyetértünk - azonban ez a létszám a felszabadítás évének ismeretlen transzportjai miatt ennél jóval tetemesebb, akár 25-30 000 fő is lehetett.⁸⁸ A szerzőpáros szerint „a dokumentáció szinte teljes hiánya” miatt az összlétszám aligha fog kiderülni, mi azonban úgy véljük, hogy – amint utaltunk rá – számos háború végi/utáni, tehát mindenképpen később, a felszabadító katonai és segélyezési szervek által rögzített (töredékes) listák egyelőre lappanganak, illetve feldolgozatlanok, s ezek összegyűjtése és feldolgozása után jó eséllyel a mainál pontosabb létszámot lehet majd megállapítani. A Bergen-Belsenbe a Horthy-korszakban megkezdett, majd a nyilas-érában kiteljesedett deportációs hullám a látogató a magyarországi holokauszt szempontjából önmagában is az egyik legfontosabb helyszínné emeli. Belsen unikalitását nyújtja elsősorban az Ungarnlager felállítása, egy olyan egységé, amelyet magyar zsidók német hadifoglyokkal való kicserélésére alapítottak meg, és amelynek belső működése ugyancsak számos különlegességgel kecsegtet. A hatalmasra duzzadt látogató 1945 április első felében megkísérelték három lépcsőben Theresienstadt irányában evakuálni. Az evakuálás a cseretábort érintette, azon belül az Ungarnlagert is. A vonatok közül azonban csak az egyik érte el úticélját, a másik kettőt „útközben” (a brandenburgi Tröbitz, illetve a szász-anhalt tartománybeli Farsleben települések mellett) felszabadították. E vonatszerelvényeken összesen 6000 zsidó fogoly volt (köztük több, mint 3000 magyar), akiknek többsége tehát már nem Belsenben érte meg a felszabadulást.⁸⁹ Az ő sorsuk nyomon követése a hontalan táborok (displaced persons camps) világának magyar szempontú feltárásához vezet el. Érdeemes ehhez továbbá hozzátenni, hogy Belsen volt a legészakibb koncentrációs tábor a második világháborúban, ahová magyar deportáltak jutottak, és így a brit hadereg által szabadultak fel (a túlélők a brit megszállási zónába és annak DP-táborába kerültek), amely körülmény ugyancsak számottevő különbségeket jelentett a többi magyar túlélő sorsához képest. Mindez további kutatások lehetőségét rejti magában.

⁸⁸ Kádár Gábor – Vági Zoltán: Táborok könyve. Magyarok a náci koncentrációs táborokban. Bp. 2017. 111.

⁸⁹ Róluk összefoglalóan lásd: *Thomas Kubetzky: Fahrten ins Ungewisse. Räumungstransporte aus dem Konzentrationslager Bergen-Belsen. im April 1945.* In: *Bergen-Belsen. Neue Forschungen* i. m. 150–176. Magyar vonatkozásairól elsősorban: *Szécsényi András: Hillersleben. Történelem és emlékezet. Századok*, 153. (2019) 4. 657–662.